

Inger-Lise Hjordt-Vetlesen Fra familie til individ

Om nogle bevægelser i Marie Bregendahls fortælling Hanne ved Højen

I årene fra ca. 1860 til ca. 1900, hvor pengeøkonomien slog igennem som den dominerende udvekslingsform i det danske landbrug, ændredes det agrare familiebrug på mange planer. I den senere forskning er denne ændring undersøgt ud fra forskellige synsvinkler¹, og det er med disse forskningsresultater i baghovedet, jeg vil forsøge at pejle mig ind til, hvilke bevidsthedsmæssige konsekvenser de materielle ændringer fik for den kvindelige psyke i det agrare småborgerskab.

Under landbrugskrisen i 80'erne, hvor det danske landbrug blev gennemgribende omlagt, ændredes strukturen i det familiære produktionsfællesskab. Produktionen, som tidligere havde reproduktionen af familiebruget som mål og arbejdsfællesskabet omkring selvejet som den strukturerende faktor for dagligdagen og den menneskelige kommunikation, rettede sig nu mod et anonymt marked, hvor upersonlige samfundsmæssige styringsmekanismer af mere eller mindre abstrakt art løsevedt fra den konkrete jord- og familiesammenhæng bestemte afsætningsvilkårene. - Vi ved en del om, hvordan denne ændring påvirkede familiens funktioner: det patriarkalske familiesammenhold, som tidligere omfattede hele husholdet, slog på flere ledder sprækker. Klassepolariseringen gennemsyrede efterhånden husholdets interne relationer, så tyendet i højere grad end før fik status som betalt arbejdskraft². De nye stuehuse fra perioden adskilte familiens opholdsrum fra tyendets, omsorgsfunktionerne for sognets jordløse og fattige gamle gled fra gårdhusholdet over til statslige institutioner - helt bastant slog det igennem ved de mange nye fattiggårde, som så dagens lys i denne periode³ - overskudsproduktionen, som tidligere dels gik til aflønning af tyendet dels til almisser til de fattige, forsvandt fra gårdhusholdet. Tendensen var, at alle led i produktudviklingen skulle gøres profitable. Overskudsmælken gik ikke mere til den jordløse landarbejder, der ikke selv havde nogen ko, men blev udnyttet produktivt til en udvidelse af griseholdet o.s.v. - som et led i denne bevægelse udvandrede landets fattige overskudsbefolkning eller slog sig ned i byerne, hvor den udgjorde rekrutteringsgrundlaget for den nødvendige arbejdskraft til industrialiseringens gennemslag i 90'erne.

Effektiviseringen af produktudviklingen påvirkede også de kvindelige arbejdsområder. Tidligere decideret kvindearbejde blev underlagt mekaniserede processer og blev overtaget af mænd, og det produktive arbejde, som blev tilbage til kvinderne, blev monotoniseret. Tendentielt blev kvinderne udgrænset til de kedeligste og ofte fysisk krævende trivielle arbejdsfelter, og dette grove kvindearbejde blev efterhånden overladt til det kvindelige tyende, mens hustruen knyttedes nærmere til stuerne og børnene⁴. - Det sanselige kropsbetonede fællesskab i hverdagen blev derved brudt op, og denne adskillelse af arbejdsfæren fra intimsfæren røbede sig også gennem den ny byggestil, hvor alrummets alkover forsvandt, og sovekammeret lukkede for fællesskabet omkring forældrenes samliv.

Produktionsomlægningen resulterede altså i en ændret familiestruktur i gårdsholdet, hvor den intime kerne mere eller mindre tydeligt blev afgrænset fra gårdens samfundsmæssige produktion.

Det betød selvfølgelig også, at socialisationen - børnenes bevidsthedsmæssige dannelsesproces og færdighedstilegnelse - ændrede karakter. På den ene side intensiveredes de følelsesmæssige bånd mellem moderen og børnene - denne psykiske investering var også et resultat af, at mekaniseringen mere og mere overflødiggjorde børnearbejdet blandt gårdmændenes børn - på den anden side krævede den industrielle og tekniske udvikling i landbruget, at børnenes skolegang blev andet og mere end udenadslæren af religiøse remser og skriftsteder. Både de centralt forvaltede skoler og de mange nye friskoler, som var et udtryk for bøndernes selvforvaltning af deres uddannelsesbehov, satsede i højere og højere grad på at oparbejde evner til rationel og kalkulerende omverdensbeher-skelse, selv om skolegangen langt op i det 20. århundrede var fleksibel i forhold til produktionens behov⁵. På samme måde tog indlæringsprocessen i efterskoler, højskoler og landbrugsskoler nok udgangspunkt i de erfaringer, de unge havde fra hjemmet, men læreprocessen blev udbygget og effektiviseret og orienteret mod samfundet, så den kom til at svare til de nye sociale og økonomiske krav, som den kapitalistiske udvikling satte, så bønderne fortsat kunne hævde sig som en klasse af småborgere.

Dannelsesprocessen tenderede således mod at afsætte sig som en dobbeltbevidsthed, der på det psykiske plan modsvarede den opsplitning mellem intimsfære og arbejdsfære, som familien på det samfundsmæssigt produktive/reproduktive plan aftegnede. På den ene side oparbejdelsen af omverdensorienterede intellektuelle og konstruktive evner, der stod i modsætning til de værdier, som prægede bondefamilien før 1860, hvor etableringen af selvejet fortrinsvis kaldte på evner til flid, opsparing og beherskelse *inden for* familiens rammer. På den anden side udviklede det intimiserede familiemønster nogle intense følelsesrelationer mellem de biologisk beslægtede familiemedlemmer, hvor de ødipale strukturer især kanaliserede den frigjorte psykiske energi ind i tætte om-

hedsprægede bånd mellem moderen og barnet.

Disse modsigelsesfyldte psykiske strukturer, som nok svarede til en borgerlig individdannelse men på afgørende punkter havde væsentlig andre rammer for udfoldelse al den stund, det stadig var familiebedriften, der var basis for det agrare småborgerskabs produktionsform, blev opfanget og omformet af folkehøjskolerne, hvis betydning for familiebrugets modstandskraft mod storkapitalen og dermed for udviklingen inden for den danske klassestruktur langt op i det 20. århundrede vist næppe kan overvurderes. Grundtvigianismen og de folkelige grundtvigske bevægelser medvirkede på det psykiske plan til, at en moderne omverdensbevidsthed blev fremmet, samtidig med at familiebruget økonomisk blev konsolideret. Gennem fællesskabet i menigheds- og højskolelivet fik standsbevidstheden et offensivt islæt, som gav det ideologiske skyts til den fælles økonomiske front mod storkapitalen, som andelsbevægelsen betegnede. *Bonden* blev udtryk for det nye sunde menneske, der forenede udsynet med natur- og jordbundetheden, den mytologiske Hejmdal, der vækker guderne til dåd med sin lur, blev det sindbilledelige udtryk for denne nye selvforståelse, som højskolerne formidlede⁶. Og de organisationsstrukturer, som prægede denne dannelsesformidling både i menighedslivet og i højskolen, tog den gamle *bondefamilie* som sit organisatoriske forbillede. Det personlige patriarkalske forhold mellem husbonden/madmoderen og børnene/tyendet blev efterlignet i de personlige tilidsforhold og autoritetsforhold mellem forstanderparret og eleverne. Og læreprocessernes konkrete karakter i den gamle familie kom til at præge læreprocessen i højskolen, hvor det levende og levede ord, den personlige formidling uden om det tørre bogstøv, var dannelsesformidlingens inderste nerve.

Men samtidig var højskolen et resultat af og en formidler af de strukturelle ændringer, som bondefamilien gennemløb i perioden. Det var jo netop ikke et konkret arbejdsfællesskab, man samlede om - læreprocessen var elitær og abstrakt - den åndelige befrugtning foregik overvejende som en envejskommunikation, hvor taleren overgav sin viden og sine ideer til eleverne. - Derved udbyggede højskolen de følelsesmæssige/abstrakte åbninger, som dannelsen i intimsfæren havde fremkaldt. Og ikke bare formen men også indholdet i de oplevelsesmønstre, som højskolen bragte frem, udbyggede denne tendens. Ideologien omkring familien trak på guldalderens og romantikkens kærlighedsforestillinger⁷, hvor *følelsen*, den åndelige sympatetiske samklang mellem parterne, var det helt centrale i ægteskabet. - Denne orientering mod kærligheden som livets fylde stod i grel modsætning til den ægteskabspraksis, som alle kilder tyder på har bestemt partnervalget inden for det agrare småborgerskab tidligere⁸. - Som Marie-Louise Svane har påvist det, medvirkede højskolerne således nok til at oparbejde og frisætte hidtil bundne sanselige energier, men i modsætning til tidligere tiders binding af de driftsmæssige energier til et konkret stofligt arbejds-

fællesskab kanaliserede højskolen de frigjorte energier ind i abstrakte følelsesmæssige baner, der havde det livsvarige intimiserede kærlighedsforhold *inden for* familien som sit mønster⁹.

I løbet af 80'erne blev det almindeligt, at ikke bare de unge mænd men også de unge kvinder fra gårdmandsmiljøet tog på et højskoleophold¹⁰. Det borgerlige personlighedsideal, hvor individet tilegnedes følelsesmæssig og intellektuel frihed og politisk lighed, ramte således også kvinderne i en følsom alder. Men i forlængelse af højskolens ideologi og begrænset af de materielle muligheder havde kvinderne kun lejlighed til at gennemleve disse individuelle frisættelser af kulturel, følelsesmæssig og politisk art *inden for* familiens rammer. Der er intet i den grundtvigske forståelse, som peger ud over den småborgerlige produktions familiemæssige rammer. Men der er noget, der tyder på, at højskolen derved indirekte kom til at fremme forventninger i kvinderne, som potentielt overskred den intimiserede familiesammenhæng. Blandt de kvinder, som tog de borgerlige frihedsideal på ordet og tilkæmpede sig en uddannelse og et selvstændigt erhverv, oftest som lærerinde efter et højskoleophold, er der nemlig en del, der samtidig med dem mandlige hjemstavnsliteraturs gennembrud omkring 1900 debuterede som forfattere¹¹. Og på trods af, at deres romaner oftest udspiller sig i deres agrare barndomsmiljø, er kærlighedstematikken i den borgerlige romantiske udformning dog det centrale strukturerende princip bag handlingen. De følelsesimpulser, som højskolen spillede på, rummede nemlig et potentiale, der bar ud over det snævre stueliv, som efterhånden var blevet idealet også for gårdmandskonerne - en forventning om en følelsesfyldt og om et rigere liv, end familien kunne afstikke. - Ud over lærerindeerhvervet var der på dette tidspunkt meget få muligheder for uddannelse og erhverv uden for det ufaglærte kvindearbejde og tjenestepigefaget, og enhver kan ved at kigge lønningsstatistikkerne igennem og protokollerne, der registrerer de sejttrukne forhandlinger om enhver nok så lille forbedring af lærerindernes kår, overbevise sig om, at dette job i hvert fald ikke afstak nogen materielle rammer for en opfyldelse af forventningerne om et bedre liv - om at være et frit og lige menneske - som visionerne fra højskolen havde lovet¹².

Litterært blev *kærligheden* det symbolske og konkret forsøgte opdæmningspunkt for disse diffuse følelsesmæssige forventninger om »noget andet« hos de kvindelige hjemstavnsforfattere. Kærligheden - den grænsesprængende følelsesfyldt, der overskred de socialt satte rammer og opsplittings - fik karakter af en vision om en tilstand, hvor ligheden var realiseret, hvor den gamle tids båndlæggelse af individuelle lyster var brudt, og hvor den ny tids opsplittning mellem produktion og reproduktion var helet. Hvor kvinderne ikke var henvist til et snævert stueliv, som nok var intimt men ikke af den intense art, som Hjalmar og Huldas forening i de romantiske myter. En tilstand, hvor friheden var råden-de, friheden og udfoldelsen af energier, som hverken det gamle eller det ny

kvindeliv afstak rammer for.

Man kunne kalde denne langvarige socialpsykologiske ændring, som accelerede under krisen, for en bevidsthedsproces, der orinterede kvinden fra familien mod sit eget individuelle jeg - men en bevidsthedsproces, hvis samfundsmæssige basis *stadig* var familien. - Det var jo trods alt ikke så mange kvinder, der løsrev sig fra miljøet efter højskoleopholdet og blev forfattere og/eller lærerinder. Men disse ekstreme kvindeskæbner og deres bevidsthedsprodukter kan sige os noget om de processer, som gærede under overfladen i brede lag. Hvornår de slog igennem på samfundsmæssigt plan som synlige socialhistoriske ændringer hang sammen med etaper og faser i den kapitalistiske udvikling. Først i mellemkrigstiden, da den intimiserede og arbejdsfri kernefamilie blev et mere almindeligt fænomen blandt dele af arbejderklassen og mellemlagene, blev denne individuering et synligt træk blandt brede lag. Omvendt medvirkede statshusmandslovene fra 1899 og senere til, at en mængde kvinder kunne videreføre en småborgerlig familiestruktur, hvor kvindernes produktivitet ikke tabte sin samfundsmæssige værdi, og hvor højskoleopholdet derfor ikke fik disse konsekvenser.

I Marie Bregendahls forfatterskab, som er det mest komplicerede og derfor det, der opfanger flest af virkelighedens facetter blandt de kvindelige hjemstavnsforfattere, bliver denne kærlighedsvision konsekvent nedbrudt - og det er jo en kunstnerisk ægte registrering af utopiens umulighed. Men i en enkelt af hendes fortællinger *Hanne ved Højen* sker der en omvendning. Visionen fastholdes men ikke på en almindelig trivial facon. Fortællingen fastholder nemlig *samtidig* protesten mod både det nye og det gamle kvindeliv. Ved denne dobbelthed af protest og utopi kan fortællingen belyse, hvor de socialhistoriske brudflader ikke bare var blokerende, men også rummede stof til konkrete overskridelser.

Hanne ved Højen

Som jeg har påpeget i et tidligere skrift om Marie Bregendahl, er forlokkelsesmønsteret et centralt motiv i forfatterskabet¹³. Næsten alle de kvindelige hovedpersoner gennemgår et trefaset forløb, hvor de gennem betagelsen af en fremmed mand forlokket til at forlade det gamle kvindeliv - følge manden til et kapitaliseret eller varedomineret miljø, hvor det ny kvindelivs menneskelige armod viser sig at være bagsiden af den abstrakte følelsesbetonede kærlighed, som styrede opbruddet fra hjemstaven. I 3. fase forsøger de smadrede kvinder så at vende tilbage til barndommens småborgerlige miljø - og symbolsk at vende til-

bage til tiden før de blev sig bevidst som seksuelle væsener - en bevægelse, en regression - som Marie Bregendahl næsten konsekvent lader mislykkes. *Hanne ved Højen fra Sødalsfolkene II*, der udkom første gang i 1918¹⁴, er bemærkelsesværdig, fordi det er den eneste af Marie Bregendahls fortællinger, hvor tilbagetoget lykkes. På hvilke betingelser omskrives det ulykkelige forlokkelsesmotiv i denne fortælling, i hvor høj grad lykkes det at fastholde den historicitet, den aflæsning af den faktiske historiske udviklings konsekvenser for kvindelivet, som lå bag forfatterskabets ellers desillusionerede forståelse for omfanget af det kvindelige identitetstab i en tid, der var præget af opbrud på mange fronter?

Den unge Hanne - forlokkelsesmotivet

Der er to Hanne'r i historien. Den gamle bondekone, som har givet historien navn, og hendes barnebarn. Den unge Hanne gifter sig med en fremmed handelsmand, Jakob Meyer, som hun følger til Hamborg, hvor hun i den grad taber sin personlige og samfundsmæssige identitet, så hun træt til døden vender hjem til bedstemoderens gård udelukkende for at få bekræftet, at der ikke er mere for hende i dette liv - og hvor historiens pointe så er - at livet, det eksisterer netop her, og tilværelsen i Hamborg har kun været et skinliv.

Fortælleteknisk er de to Hanne'r behandlet ydert forskelligt, idet beskrivelsen af den unge Hanne er et forsøg på en indfølelse psykologisk skildring, hvor synsvinklen overvejende ligger hos Hanne, og beskrivelsen derved kommer til at fokusere på psykologiske *processer*. På handlingsplanet svarer dette til, at det er den unge Hanne, der bevæger sig i fortællingen, det er hende der er bærer af de dynamiske elementer, og det er igennem hende, den ny udvikling i bondesamfundet og kvindetilværelsen skildres. - Den gamle Hanne er derimod næsten udelukkende set udefra, oftest er hun set gennem en kollektiv spejling¹⁵, hvor bondesamfundets omdømme spejler hende gennem situationer, der lidt efter lidt samler de enkelte aspekter af hendes væsen til et nuanceret, mangesidigt kvindebillede - eller også er hun vist i dialog med den unge Hanne, men betragtningerne, som dialogen giver anledning til, lægges udelukkende ind i den unge Hanne, så disse direkte fokuseringer på den ældre Hanne tjener fortrinsvis til at skildre, hvordan bedstemoderen opfattes af og *ændrer* den unge Hanne, og kan altså betragtes som en variation på spejlingsteknikken, der yderligere kommer til at fastholde den ældre Hanne som en på handlingsplanet *statisk* figur.

Denne fortælleteknik gør umiddelbart den unge Hanne til fortællingens hovedperson. Forløbsmæssigt er hendes skæbne formet over det typiske forlokkelsesmotiv. Hendes ungdom er præget af harmoni og livsglæde på den store gård, som er hendes barndomshjem, og livslykken synes at vente på hende i sik-

kelse af den unge sympatiske gårdmandssøn, som sammen med hendes bror er i færd med at uddanne sig til kreaturkommissionær. Fortællingen lader omdømmet opfatte denne for en bondesøn utraditionelle uddannelse som positiv, fordi sødalsfolkene derved sikrer sig nogle pålidelige handelsmænd, der kan formidle deres produkter ud til verdensmarkedet. Allerede denne detalje viser, at historien forholder sig aktivt til den historiske udvikling. Fortællingen foregår i 80'erne, hvor landbruget er ved at blive orienteret mod salg på de engelske markeder, og forståelsen af at dygtiggørelse og en udvidet omverdensorientering er en nødvendighed, hvis bøndernes selvforvaltning skal bibeholdes, aftegnes som et udbredt fænomen i det ellers på andre punkter tilbagestående Sødalsogn. Også på andre ledder vises det, at samfundet er under omdannelse. Toget, der af bønderne omtales som det »gruselig lange Stuehus«, har konkret og overført trængt sig ind i sødalsfolkenes horisont, og talemåde afspejler oplevelsen af, at den statiske bondetilværelse er blevet bevægelig og omskiftelig - og usikker.

Det et toget, der fører folk væk fra egnen, og angsten, som det sociale opbrud har medført, rører sig ved, at det dynamiske aspekt ved toget metaforisk sammenkobles med farlige maskulint ladede seksualkræfter:

»Fra disse Banegaardsudflugter kom Sødansfolkene hjem, bestyrket i Følelsen af, at Toget var et grumt og farligt Væsen, som En helst skulde holde sig længst muligt borte fra. Uha, den store sorte Kolos af en Damphest, der stod der med gloende Øjne og prustedes Røg ud af Næsen meget værre end nogen Bageovnskorsten, den saae saa tung og grutstærk ud, som den med største Lethed kunde mase enhver Ting, den rullede henover, saa flad som en Pandekage. -Jov, det var bedst at have den Ka'l paa Afstand«. (257)¹⁶

Toget og dermed de nye økonomiske kræfter indgår som et vigtigt element i forlokkelsesstrukturen. Som Jakob Meyer dårer Hanne ved sin smarte moderne dans, sine fine købte gaver og sit skinnende sortkrøllede udseende og fører hende bort til et varedomineret samfund, så understreges togets funktion som bærer af den dynamik, der seksuelt og økonomisk bringer mennesket over i et andet ukendt element ved den reference til Agnete og Havmands-motivet, som broen betegner:

»Og Toget, - Toget, der dagstøt foer der frem og tilbage, piftede ved Egebjerg og rullede hult dundrende over Aa-Broen ved Thingedal, Toget var det, der tog dem og førte dem bort«. (258)

Hannes forløb beskrives imidlertid ikke fortløbende. Hændelserne og kronologien opridses gennem flash-back i to knudesituationer, hvor Hanne i bevidstheden genkalder sig eller *erindrer* begivenhederne. Derved rettes opmærksomheden fra begivenhedensforløbet til den bevidsthedsproces, som begivenhederne har sat igang, og videre rettes opmærksomheden til *ændringen* mellem Hannes første erfaringsopsamling og den anden. At denne bevægelse er en vigtig pointe i udsagnet, vil jeg vende tilbage til.

Den første tilstand, hvor vi ser ind i Hanne, og hvor hun genkalder sig knudebegivenhederne i Hamborg, er da hun tømt for livslyst efter 15 års ægteskab med Jakob Meyer trasker over heden for at dø hos sin bedstemoder, som hun overhovedet ikke har haft kontakt med i disse 15 år.

Hannes lykkefølelse i ægteskabet med Jakob varede kun et par år. En dag blev hun brat revet ud af illusionen om et gensidigt kærlighedsforhold ved Jakobs reaktion, da han får udbetalt Hannes arvepart fra forældrene:

»Saasnat Budet var gaaet greb Jakob om Sedlerne med begge Hænder. Det saa ud, som skulde han rive noget ud af en Ildebrand. Saa vendte han sig for at gemme dem i sit Pengeskab - og da kom det. - Ja, det var det *Grin*, han havde, da han lagde dem ind. Han lignede en Ræv i Ansigtet! Aanej, en Hestekjæft - en Oksekjæft, - - et *Dyr!* - et lavt og lumpent Dyr. *Æsch!*

Hun stod ved hans Pult, men hende saae han ikke til, sagde ingen Ting heller. - Han havde glemt hende - helt.

Hadde han aldrig tænkt paa hende? Var det bare Skillingerne, han havde tænkt paa? - Var det kun paa *dem?*« (273)

Senere bliver hun tilfældigt vidne til, at hendes bror afbryder kompagniskabet med Jakob Meyer, fordi han har opdaget, at Jakob er en uærlig handelsmand, der beregner sig falske afgifter for sin kreaturkommission. Fra den dag dør Hannes kærlighed, og fortællingen lader den seksuelle udveksling afskæres ved, at Hanne fra nu af drejer nøglen i lås i sin sovekammerdør. Som et symbol på hendes golde overklassetilværelse som Meyers frue er det eneste, hun fra da af beskæftiger sig med, et ørkesløst og endeløst stramajbroderi, som hun ingen mening og mål har med. - Efter 13 års stramajbroderi standser Hanne op, idet teksten lader hende blive konfronteret med sin egen tomhed gennem en spejlingsfigur, hvis forløb paralleliseres med Hannes: en dag løber hun tilfældigt ind i den kone, der sammen med sin mand og sine børn boede i Meyers portnerbolig i de to første lykkelige år af Hannes ægteskab. Også i de to år fungerede portnerfamiliens huslige idyl som et spejl for det, Hanne ventede sig af samlivet med Jakob Meyer. Men på samme måde som Jakob symbolsk dør for Hanne, da varesamfundets mekanismer trænger sig ind i intimsfæren og bevidstheden, dør portneren på det konkrete plan samtidigt for portnerkonen, og med portnerfamilien forsvinder denne vision om en familielykke ud af Hannes tilværelse. - Nu mødes de to kvinder efter 15 års forløb, og paralleliseringen foretages ved den fælles karakter af deres gensidige økesløse beskæftigelse gennem disse 13 år. Som Hanne har syet stramaj, har portnerkonen for at opretholde livet syet forklæder. Hannes tre gange gentagne »Hvad kom det hende ved?« (276) til de impulser, der rammer hende udefra, sekunderes af portnerkonens reaktion på sit lønarbejde:

»Jamen der havde man nu siddet og syet Forklæder i tretten Aar, - saa længe var det, siden hendes Mand døde, *tretten* Aar og alle de Forklæder. Hvad brød

man sig om dem?« (281)

Resultatet har for begges vedkommende været en følelse af fremmedhed en mangel på evne til at opleve - at leve - en tilstand af død:

»- Fru Meyer, jeg synes, det er ligesom man er død. - Det gav et lille Skvæt i Hanne, og hun gjorde en Bevægelse med Parasollen, idet hun vendte Ansigtet bort.

Det samme var det jo, hun havde tænkt, da hun sad derhjemme i sin Dagligstue med Armene bag sin Nakke«. (282)

Det interessante ved denne spejling mellem de to kvinder er, at portnerkonens fremmedgjorte arbejde bliver en underliggende forklaring på Hannes psykologiske og seksuelle fremmedgørelse. Indirekte opererer fortællingen her med en kapitalismekritik, som inddrager lønarbejdet som årsag til følelsernes deformation, selv om årsagssammenhængen ikke forfølges.

Efter erkendelsen af døden, forstået som den tilstand, hvor ingen bevægelse mere er mulig, taber fortællingen portnerkonen ud af sit univers. Således kan Marie Bregendahls visioner ikke medreflektere kapital/lønarbejder-forholdet men må søge bag den kapitalistiske udvikling og trække på områder, der endnu ikke er ramt af kapitalens logik. - Men ved paralleliseringen med Hanne bliver Hannes kærlighedstab *samtidig* en dimension i portnerkonens fastlåsning, og indirekte fremstår kærlighedsforventningen således som et generelt mønster for kvindeidentiteten. Når kærligheden som skulle være en bekræftelse af subjektet - af jeg'ets frihed og lighed over for et ligeværdigt subjekt - tværtimod viser sig at være en objektivering, en vareudveksling, afskæres den. På det ene plan ved at manden dør, på det andet ved at nøglen drejes om. Meyer har givet Hanne sin seksualitet, og Hanne har givet sine penge. Opsplittningen af den erotiske dimension i seksualitet og reproduktion får sit forvrængede udtryk gennem det fraværende barn. Seksualiteten er blevet udvendiggjort, og driften mod profit sammenkobles gennem Jakob Meyers dyrelignende grin med den løsrevne seksuelle drift, og derfor er reproduktionen blevet en tvangsbevægelse, som fornægtes. Hannes erindringsproces i denne tilstand, hvor hun bevæger sig væk fra det ny kvindeliv, må derfor snarere end en erfaringsbearbejdelse betegnes som en erfaringsblokering. Hun er ikke i stand til at bruge sine oplevelser til at bevæge sig selv hverken som subjekt eller objekt. Processen - gensidigheden - livscyklussen er smadret i det kapitalistiske miljø. Manden bliver bærer af den bevidstløse lineære drift - og kvinden bliver omvendt bærer af den totale blokering, hvis eneste perspektiv er døden:

»Den næste Dag var det Hanne satte sig i Toget for at rejse hjem til Fjordby.

Hun vilde hvile ud i Følelsen af, at alt, hvad der kom hende ved, var død og borte, slettet ud, tilintetgjort, derfor vilde hun hjem til sin gamle Bedstemoder«. (282)

Bevægelsen tilbage til Hanne ved Højen

I modsætning til den unge Hanne er den gamle Hanne statisk placeret i det gammeldags bondesamfund i Sødalen, og hun følger for så vidt både dets skrevne og uskrevne regler ved f.eks. ikke at ville gifte sig for fjerde gang, da det er uhørt på egnen. På mange måder viderefører hun de værdier, der hørte det gamle selvforsynende bondebrugs tid til. Hvor fremmedgørelsen var et generelt træk ved de menneskelige relationer i Hamborg, som også slog igennem i Hannes forhold til tyendet: »Og Hanne var kommen til at huske paa sine to Tjenesstepiger dernede i Hamborg, som hun aldrig talte med. . .« (291), så er alle Hannes sociale relationer præget af *personlige* bånd, hvor kommunikationen omkring gensidige behov er det centrale. Hanne fremstilles således af sognets skumlere som én, der ikke giver særligt høje lønninger til sit tyende, men den behovsopsøgning og behovstilfredsstillelse, som Bregendahl trækker frem ved dette herskab/tyende-forhold forskyder interessen fra lønnens kvantitet til forholdets indholdsmæssige kvalitet:

»Se, som nu forleden, da Hanne havde været paa Købstadtur. Aa, der foer jo en Fest i Sindet paa alle Husets Folk, saasart de hørte Vognen rulle ind gennem Porten og Hanne hilsende til alle Sider viste sig. Alle Hænder rakes imod hende for at hjælpe hende ned og faa hende ind i Stuen sammen med alle hendes mange Pakkenelliker.

Og hun spurgte jo straks overordentlig hjærteligt, hvordan det var gaaet derhjemme, om de alle havde haft det godt og om de havde faaet noget til Føden mens hun var væk? - Det kunde næsten lyde som hun havde været væk i Maanedes og ikke bare i nogle Timer.

Og Folkene de troppede troligt sammen om hende og var i een storige Spænding, for de havde nu alle gjort et eller andet Arbejde uden for reglen som de glædede sig inderligt til at overraske hende med«. (290)

Over for naboer og folk, der langvejs fra kommer agende til kirke og stald er op i Hannes gård, er hun den altid gæstfri altid gavmilde husmoder, og denne omsorg udstrækkes også til fattige tiggersker og snottede fattigbørn. Det er en bevidst pointe i fortællingen, at Hanne er *ens* mod alle. I modsætning til Jakob Meyer er Hanne fuldstændig blottet for en beregnende kalkulatorisk bevidsthed i menneskelige relationer:

»(. . .) Nej, jeg kan da ikke glemme, at vi nu ogsaa skulde faa den fornøjelse at se Jer her i Dag. Hvor *var* det endda skjønt, og det ogsaa for Alvor. - Ja, det maa I tro, det *var* mig endda en stor Glæde! - En *sjælden* stor Glæde! - Og Velkommen skal I være! Velkommen! Velkommen!

Saadan omtrent tog Hanne imod sine Gæster, og det uden større Forskel, enten det saa var Høj eller Lav, der traadte ind under hendes gammeldags, blaamalede Bjælkeloft. - Ja, selv om det kun var et Par af alle de mange Tigger-

kvinder, som den Gang strejfede Egnen rundt, kunde ogsaa de, som Regel, vente sig en hjærtelig Modtagelse, et lille Traktement og en Prat, - foruden den gode Almissee, der i alle tilfælde var dem vis; - ellers skulde Hanne være stærkt optaget paa anden Vis«. (243)

Hanne er således fremstillet som den, der holder på de gamle fællesskabs-skikke, der der altid er den samme - men samtidig - og hér ligger spændingen i hendes skikkelse - som *den der altid er foranderlig*. For det første på det sociale plan. Hun er den første i sognet til at indføre nye skikke, særligt revolutionerer hun madvanerne, hun er en mester i at finde på nye slags kager, nye måder at tilberede ål på, spændende ny boller på suppen, er den der overrasker med nye desserter som buddinger m.m. Fortællingen antyder diskret hendes politiske progression og tilknytning til partiet venstre¹⁷ ved stik mod skik og brug og hendes sædvanlig gavmildhed at lade hende afvise at give tilskud til bryllupsgaven til kronprins Frederik og panserbatteriet i Storebælt. - Foranderligheden, hendes psykiske smidighed vises også ved hendes aldrig svigtende interesse for de skiftende moder blandt den kvindelige ungdom, selv om hun også her for sit eget vedkommende holder sig inden for rammerne af det passende. I det hele opviser hendes evne til når som helst og hvor som helst at indstille sig på omgivelserne en forbavsende kamæleonagtighed:

»(. . .) Og hele Tiden, mens Hanne vimsede ud og ind og rettede an, lod hun Munden løbe, fortalte og spurgte i et Væk, dog mest det sidste, idet hun, uden at hun bestræbte sig derfor, altid ypperligt afpassede Underholdningen efter Gæsternes Køn, alder og Temperament. Hun snakkede med Gaardejere og Handelsfolk om Jordbrug og Studehandel, om Kalveopdræt og Hestepriiserne paa det sidste Randers- og Hjallerup Hestemarked. (. . .) Hun spurgte til Raads, gjorde sig lille og ukyndig. (. . .)

Og var det saa Egnens Koner, der kom til hende, - ja, se da prøvede hun den samme Form: At gøre sig lille, at spørge, og hvordan gør I nu *den* Ting! - Og hvordan *den* og *den* - og hist op og herved?

Men her var der jo ikke mange, der saadan i al Troskyldighed lod sig lokke til at optræde som Hannes Vejleder. - Aanej, hendes Evner som Husmor var velkendte, og hendes Kunstfærdighed, naar det gjaldt at dække Festbordene til de store gilder var vidt og bredt berømt, - ja, som een, der var langt foran sin Egn, sin Stand og Tid, nævntes Hanne ved Højen«. (243-44)

Denne dobbelthet eller modsigelse i fortællingens historicering omkring Hanne-skikkelsen underbygges ved de seksuelle strukturer, der underlejrer Hannes fremtoning. Foranderligheden, det at Hanne kan være ung med de unge og gammel med de gamle, danse og more sig som en ungmø og snakke husmoderligt med konerne afføder nemlig en latent forvirring omkring Hanne. Ikke bare i omdømmet men i Hanne selv. Hannes genkommende bemærkning: »Bare en kan la' vær' aa tænke«, som umiddelbart står i kontrast til fortællin-

gens insistering på den totale positivitet i Hannes harmoniske omverdensrelationer, er et signal på, at der er visse tekstlige lukninger, som betinger den positive fremstilling af spændingsfeltet mellem foranderlighed og uforanderlighed. Lukninger, som må sløres for at den erotiske balance mellem jomfru- moder- og husmoderfunktionerne i Hannes væsen kan opretholdes.

Hanne som formidler mellem Martha og Maria

I tekstens selvforståelse fremtræder Hanne altså langt hen ad vejen som et helt menneske. Hendes evindelige husmoderlighed, den aldrig svigtende omsorg over for andres helt nære og daglige behov betyder ganske vist, at hun ikke kan give sine åndelige/følelsesmæssige kræfter de samme udtryk som andre på egnen, idet hun næsten altid må blive væk fra kirken netop for at varetage de udefrakommende kirkegæsters behov for husly, mad og drikke. Det får egnens skumlere til at omtale hende som »en lunken, en ligegyldig, hun er en Martha, der gør sig Bekymring og Uro med mange Ting og glemmer »det ene fornødne«.« (253). Den ironiske distance, som teksten har til dette udsagn, dementerer jo i sig selv denne forståelse af Hanne, men væsentligst dementerer fremstillingen af Hannes afrundede og samtidigt alsidige virke en sådan forkortning. Hannes alsidige færd er nemlig præget af en produktiv erotisk kraft, så intet led i den daglige husmodergerning bliver en blot og bar reproduktion. Hver ny situation, hvert nyt måltid *genskabes* gennem Hannes produktive, kunstneriske evner. Maria-funktionen kobles i Hannes kreative virke sammen med Martha-funktionen, så reproduktionen også altid bliver en skaberakt¹⁸. Kunstfærdig madlavning, kreative evner til at få socialt samvær til at lykkes enten det så er ved fester eller i dagligdagen, alt betegner Hannes evner til at æstetisere hverdagslivet, så seksuelle driftsbetonede forventninger integreres i og ikke bryder med den familiale og sociale orden.

Udsmykningen af et specielt rum i Hannes hus indkredser ved sin seksualsymbolik denne sammensmeltning i Hannes væsen og peger samtidigt på de lukninger, de ritualiseringer af farlige kræfter, som betinger balancen:

»I det nordvestre Hjørne af Hanne ved Højens Stuehus var der et lille Rum, som var forlenet med en egen stemningsfuld Blanding af Gammeldags Ynde og stilfuld Hygge.

Gulvet var af gule Mursten, men dækkedes næsten helt af et broget Klude-tæppe, Væggene var hvidkalkede og imod Vest, højt til Vejrs, sad et lille firkantet Vindu med et ældgammelt grønt Glas til Rude, rigtigt gammelt Buleglas med

en Forhøjning i Midten, saa stor omtrent som Bunden i et Rødvinsglas. Døren lignede ingen af Husets andre Døre, den var af et langt mere fornemt Udseende. Den var delt i to store, riflede Fyldinger, hver med en Medaljon i Midten, i den nederste af disse Medaljoner var udskaaet en fristende dejlig Vindrueklase; om den øverste en Gang havde været ligedan var ikke godt at sige, men isaafald var der i Tidens Løb sket en Ændring. Nu var der nemlig i Stedet indsat en lille Hjærterude med et blomstret Kattungsgardin for. (. . .)

Oppe under Loftsbjælken hang Par ved Par af sammenbundne St. Hanskaal, Karlen til højre, Pigen til venstre. Oh, at se op under den Bjælke var jo som at skue ind i alle Dalens Kærligheds mysterier. (. . .) Og saa hele den lange Række, hvor Pigen stadig elskovsdragen vendte sig efter den mandlige Part, slyngede sig op ad ham, ja hist og her snoede sig i Fortvivelse to, tre Gange om ham, medens han, det ubønhørlige Asen, gav dem Pokker, satte Næsen til Vejrs og groede ad sine egne, allestedsførende Veje, var det Mikkil i Møllen, den bedaarer, der her blev sat paa Prøve sammen med Halvparten af Dalens skønneste Piger?« (282-83)

Umiddelbart står dette rum som et sindbilledligt udtryk for at kærlighedsforventningen, forventningen om noget andet og mere end den platte dagligdag, er puttet ind i det familiale, det trygge, så gammeldagsheden, som teksten skriver, er forenet med en *stilfuld* hygge. En stilisering, en beherskelse af driften inden for den moderne intimsfære. Samtidig peger den ironiserede beskrivelse af St. Hanskålene som symbol på de elskovslystne piger, der *ikke* får opfyldt deres forventninger til kærligheden, fordi mændene smyger sig »udenom«, på, at de kræfter, som var på spil i den unge Hannes dragning mod Jakob Meyer, også er til stede hér, men de er ritualiserede og ufarliggjorte. Gennemspilningen og ufarliggørelsen inden for det lukkede intime rum får karakter af en billedelig fremstilling af drømmen om livmoderens selvskabende kræfter, der rummer de dynamiske mandlige elementer, men holder dem i skak inden for en selvproducerende gentagelse. Den kvindelige skabelsesakt og fødselsfunktionen fremtræder også kompositorisk som et symbolsk aspekt ved dette rum. Det er nemlig her, fortællingen lader den unge Hanne opholde sig, da hun efter hjemkomsten til bedstemoderen i flash-back gennemgår den gamle Hannes ægteskabsforløb, på samme måde som hedeturen gav rum for de flash-back, der gengav Hannes liv i Hamborg. Og det er hér ved denne erindringsproces, at hun vækkes fra de døde, at hun spejler sine erfaringer fra det gamle og det ny kvindeliv mod hinanden og vælger at leve i det liv og den livsforståelse som den gamle Hanne har aftegnet. - En udfoldet forståelse af denne Martha/Maria-mystik giver de ægteskabsforløb, som den gamle Hanne har gennemlevet, og som her bliver til *erfaringer*, der bliver i stand til at *bevæge* den unge Hanne.

Fader - elsker - søn

Hanne har været gift tre gange. Alle ægteskaberne har efter hendes egen mening været lykkelige, men det er dog tydeligt, at »lykken« inden for hvert ægteskab har været kvalitativt forskellig.

Den første mand, Hans, var mange år ældre end Hanne:

»(. .) og maaske nok paa flere Maader kunde siges knapt at passe sammen med hende, noget stivsindet og gnaven, som han havde været, men som saa netop i Kraft af de femogtyve Aar, han var ældre, havde kunnet lede hende saa godt og lære hende saa meget. Og det var da ogsaa ham, der havde haft Gaarden, hun ejede, hendes gode og veldrevne Gaard, og ham, der blev Far til de seks af hendes Børn, og de var skam bleven baade pæne og dygtige allesammen, saa hun havde ikke andet end godt at mindes Hans for, - *ikke da saadan*, - føjede hun til«. (292)

Ejendomsoverdragelsen parret med en erfaringformidling, der skal sikre reproduktionen af produktionen, ser ud til at være de aspekter, relationen mellem Hans og Hanne fortrinsvis har hvilet på.

I det næste ægteskab er det helt, andre ting, Hanne lægger vægt på, da hun fortæller den unge Hanne om sit livs erotiske knudepunkter:

»Thomas, han var Hannes jævnaldrende, og han var derinde fra Halvøen, hvor ogsaa Hanne havde det meste af sin Slægt. (. .)

Om hun turde sige det som det var, da syntes hun næsten, at det var først da hun blev kendt med Thomas, at hun lærte at forstaa, hvad det vilde sige at have en Kæreste - en rigtig *Ungdomskæreste*. - Og da var hun dog treogtredve Aar og havde seks Børn«. (292)

Kærlighedsdimensionen bliver fremhævet som det væsentligste aspekt ved dette forhold. Hanne bliver først hér kvinde over for en mand. De har samme alder og samme baggrund, de har altså forudsætningerne for at konstituere sig gensidigt som forskellige men ligeværdige kærlighedspartnere over for hinanden.

I det sidste ægteskab udvides kærlighedsdimensionen, så den fuldstændigt overskygger og omformer tilværelsens reproduktive aspekter:

»(. .) Han var nu alligevel Bedstemoderens mærkeligste Oplevelse, ja, kunde hun ikke, bare hun hørte Navnet, fornemme, at der var noget sjældent og forunderligt ved ham: *Thorvald*, det lød da slet ikke saadan som Jens og Niels eller Povl og Per.

Hanne var jo kommen ind i Fyrreerne og gik stadig som Enkekone. - Hun skulde jo giftes en Gang igen, saadan havde det da hele Tiden været Meningen, sagde hun. (. .) Men hun vidste ikke ret hvordan det gik til, til Alvor var det da alligevel ikke bleven med det Giftemaal.

Noget kom det vel af, at hendes Døtre af første Ægteskab, som nu var voks-

ne, to af dem var endogsaa gifte, de havde ladet hende forstaa, at hvis hun agtede at »forandre sig«, saa skulde hun da se efter, at det blev med en *ældre* Mand, og der havde ogsaa været foreslaaet et Par halvgamle Enkemænd, som de syntes kunde passe.

Men dem havde Hanne ikke syntes om, nej, hun havde ingen Lyst haft til dem, slet ikke, og defor var det bleven ved at drive saa længe med det nye Giftemaal.

Men saa kom altsaa *Thorvald*. - Aa bitte Børn, da fik Hanne sandelig Lyst til at komme i Ægtestand igen. - Ja, for han var jo noget saa mærkelig, var Thorvald, saadan en slags *fin* Mand og en boglærd Mand, og saa var han ikke mere end som niogtyve Aar. (. . .)

- Aa, Hanne i Hamborg skulde bare have set saadant fint Lintøj han brugte. Bedstemoderen havde maattet købe en særlig Slags Amdam til at stive det i og øvet sig meget i at stryge, for at kunne faa det fint nok. - Og hun spandt noget Garn til Sokker til ham, ja, det var det fineste, blødeste Spind, hun i sine Dage havde lavet. (. . .)

Kedeligt havde det jo været med det, at hendes Døtre ikke var saa meget godt fornøjede med Ægteskabet, det forstaaer sig. Men Hanne selv, - Aakja, for hende var det saadan, at naar hun nu saae sig tilbage, saa syntes hun aldrig i sine Levedage, der havde været saa skønt et Foraar, som det Aar, hun blev gift med Thorvald«. (293-94)

Det er således umiddelbart indlysende, at den erotiske dimension for hvert ægteskab intensiveres. Som teksten siger det: »Tre Gange havde hun jo været gift, og for hver Gang stadig mere lykkelig i Ægteskabet«. (291) Det er samtidig betegnende, at mændene bliver yngre og yngre, mens Hanne selv bliver ældre og ældre. Som det sidste citat viser, ændres den erotiske kvalitet fra det andet til det tredje ægteskab, idet forholdet til Thorvald er baseret på en betagelse af en anden art end den, der grundes på gensidighed og ligeværdighed i mand/kvinde-forholdet. Thorvald er *mærkelig* - han er fin og dannet - han er noget mere end bonde. Dette træk tilsvare Hannes stræben efter anderledes-hed, som en der er langt forud for sin tid og sin *stand*. Og indkredser samtidigt de psykiske fascinationer i teksten, som betagelsen af denne forudhed implicerer: en fascination af det fjerne, det fine, det skinnende - det evigt unge. Det er fortællingen ubevidst samme fascination, som betinger den unge Hannes betagelse af Jakob Meyer, men som dér er negativt vurderet.

Når fascinationen af Thorvald omvendt kan opfattes positiv, er det fordi den tolkes ind i et andet betydningssystem end forlokkelsesstrukturen. Hannes ægteskaber tolkes nemlig ind i en kvalitativt anden kronologi end den kvantificerede lineære tidsopfattelse, som den økonomiske struktur underlejrede den unge Hannes seksuelle forlokkelse med. For hvert ægteskab *dør* manden med accelererende hastighed, og ægteskabet med Thorvald varer præcis: *ni måneder*. Det-

te sammenkoblet med den asymmetriske aldersfordeling, hvor henholdsvis manden og kvinden i det første og det sidste ægteskab har et generationsmæssigt forspring for modparten, gør Hannes ægteskabsvalg til mere end en realistisk registrering af, at ældre kvinder tit giftede sig med unge mænd for at få en duelig arbejdskraft, når de ikke selv kunne klare så meget mere¹⁹. Det understreges jo, at Thorvald ingenlunde vælges, fordi han er en duelig arbejdskraft, tværtimod antyder hans dannelse og finhed, at han ikke er en specielt kyndig bonde, selv om han er ud af bondeslægt. - Det er i disse seksuelle strukturer helt andre logikker, der er styrende: det første ægteskab er en gennemspilning af faderfunktionen. Hans' forhold til Hanne er overvejende præget af faderens funktioner over for gårdarvingen. I det andet ægteskab med Thomas gennemspilles elskerfunktionen, de øvrige funktioner står Hanne så et sige selv inde for, de er overdraget hende af hendes første mand/fader - ved gårdejet er hun blevet et selvstændigt økonomiske subjekt - og vi hører heller ikke om, at Thomas skulle have bidraget særligt til gårdens fornyelse eller forbedring. I det tredje ægteskab føder hun så at sige sin egen elsker. Og også elskerfunktionen, potensen, er snarere Hannes end Thorvalds, samtidigt med at hun former og danner elskovsobjektet, som om han var et lille barn.

Man kan således se de tre forløb som tidsmæssigt udgrænsede gennemspilninger af en stadig processerende udvidelse af et og samme kærlighedsforhold, hvor forskellige aspekter/faser er projiceret over på tre mænd. Hanne bliver på denne måde - ved at blive spejlet gennem sine forskellige funktionsområder - hvor teksten udgår konflikten mellem de enkelte funktioner ved at de på handlingsplanet tidsmæssigt og forløbsmæssigt er isoleret - repræsentanten for den fulde kvinde, det hele menneske - den falliske moder²⁰ - der både kan fødes af og føde sin egen elsker - samtidigt med, at hun kan forholde sig til ham som et fra hende afgrænset individ. Den spaltning mellem reproduktion og produktiv seksualitet, mellem Martha- og Mariaaspektet, som fortællingen strukturerede den unge Hannes forlokkelse over, er forsonet i Hanne-skikkelsen, fordi hun nok er underlagt foranderligheden - deraf udspaltningen i en tidsmæssig afgrænset kronologi omkring ægteskabsforløbene - men samtidig ophæver foranderligheden ved at rumme det hele - hun bliver derved uforanderlig i sin foranderlighed - et levende udtryk for enheden i kompleksiteten. Hun er således uforandret den samme, da den unge Hanne efter 15 års forløb tror at vende hjem til det døende udtryk for al forvandlings og undergangs lovmæssighed.

Hannes indoptagelse af de mandlige funktioner ændrer dem også kvalitativt. Hvor Hans' dannelse og formning af Hanne var autoritært ledende og belærende, er Hannes dannelsesfunktioner over for Thorvald givende, hensmeltende i hans væsen. Det mandlige princip er i fortællingen lineært afgrænset - den brudte tidsdimension understreges ved, at både faderen, elskereren og sønnen dør, mens det kvindelige er cyklisk - sig selv genfødende. Hvor reproduktionen

af produktionen inden for det mandlige princip rummer en dødsdimension, er dette dødstema elimineret i skildringen af det kvindelige forandringsprincip. Hanne skaber selv sin egen fornyelse i barnet/elskeren, og døden brydes ved at hun lever videre i en form for evig ungdom efter hans død, hun *er* både sit barn, sin elsker og sin fader. - Der er skildringen af Hanne tale om tekstlig bevægelse, hvor individet opfattes ikke bare som subjekt men også som objekt for sit eget begær.

Denne selvopfyldende dimension i Hannes skikkelse aftegner, som jeg indledningsvis påpegede, en socialpsykologisk ændring, hvor individet gradvis blev frisat og jeg-insisteringen øget. Med de modsætninger, som derved opstod mellem de intensiverede jeg-forventninger og de socialt satte aktionsfelter for kvinderne, historiseres ikke umiddelbart gennem denne kvindeskikkelse. Men de er der - der er huller i teksten, som peger på disse modsætninger. Uforklarligheder, som yderligere komplicerer Hanne-skikkelsen, og som signalerer, at der er områder i tegningen af hendes væsen, som ligger uden for denne tolkning, der er brud, som røber et andet betydningsystem, som teksten bare udfolder andre steder end gennem Hannes skikkelse.

Som jeg skrev kan Hanne nu og da ikke »la' vær' aa tænk'«, og det er specielt, når hun bliver mindet om sin yngste søn Thomas Peter, som hun fik med Thorvald. Denne søn er den eneste af hendes børn, som ikke er socialt vellykket:

»Jo, *Thomas Peter*, det var da den søn, hun fik med Thorvald og det var og blev den af alle hendes Børn, hun holdt mest af. Aa, som hendes Hjærte altid havde hængt ved den Dreng, lige fra han var bittelille havde det været saadan. Hun syntes, hun kunde gøre Alverdens Ting for ham.

Men Thomas Peter var det ikke gaaet godt for. Nej, det var jo saa sørgeligt at tænke paa, saadan som alting gik skævt for ham. - (. .)

En Gaard havde han jo haft ligesom alle Hannes andre Børn, den gik han snart fra, et Boelssted havde han haft, det kunde han heller ikke blive ved. Saa havde han haft en Træskohandel ovre ved een af Stationsbyerne, den kunde ikke gaa for ham, saa havde han været Kusk for en Møller og Brødfabrikant, der skulde han saa tidlig op for at passe Hestene, og jo ogsaa ud i al Slags Vejr, saa det var ogsaa bleven ham for strængt.

Nu sad han saa der og hutlet i et bitte Hus, hvor der bare var Jord til en enlig Ko. Hvad var det til dem, der var mange Gange bedre vant? Det kunde jo hverken blive til Føde eller Klæder«. (296-97)

Thomas Peter kommer indirekte til at repræsentere bagsiden af den psykoseksuelle individfrisættelse, som Hanne står som det positive udtryk for. Gennem denne frugt af den intense følelsesfyldte mellem Hanne og Thorvald kædes driften mod den socialt overskridende jeg-bekræftende seksuelle oplevelse sammen med en begyndende social deroute. Proletariseringen ligger som det uund-

gåelige perspektiv lige forude, på samme måde som proletariseringen i portnerkonens skikkelse paralleliseredes med den unge Hannes seksuelle betagelse og kærlighedstab. Og dette suk: »bare Man kan la' vær' aa' tænk'« gør den unge Hanne også til sit netop i det øjeblik, hvor hun erkender kærlighedens umulighed. Da tænker hun - og blokerer - og derfor ligger der også en logisk bevægelse i, at det er til bedstemoderen hun søger, da hun vil stadfæste sin død - stoppe udvekslingen på alle planer. Hele forlokkelseshistorien bliver således en dimension, som udfoldet også ligger i den gamle Hannes skikkelse. Derved kommer fortællingens udsagn om Hannes statiske og bevægelige cykliskhed til at rumme sit eget dementi. Lineariteten og splittelsen gennembrøder den rumlige koncentriske tidsforståelse, den selvopfyldende kærlighed bliver en utopi og ikke et realhistorisk perspektiv.

Utopi og omvendning

Historiens løsning på modsætningen mellem de ekstreme jeg-forventninger, som udviklingens krav om individets selvforvaltning også havde oparbejdet hos kvinderne, og den samme udviklings tendentielle upersonlige forvaltning og objektgørelse af individet, er at den unge Hanne tager hjem til det gammeldags bondesamfund. I forhold til den kapitalistiske udvikling og fremmedgørelsen sker der ved denne bevægelse en regression, hvor der så at sige går bag om udviklingen, samtidigt med at fortællingen lader Hanne holde fast i sin individuerede selvforståelse:

»Den Nat drømte unge Hanne, at det var saadan et forfærdeligt Regnvejr og hun slæbte sig afsted gennem Slud og Storm ned ad Gurlittstrasse. Hun vilde ud til »Aussen Alster« for at drukne sig, for hun syntes ikke Livet var til at holde ud længere.

Men da hun stod ude ved Søbredden, da saae hun, at det, der gjorde det saa svært for hende, var det store Stramajbroderi, som hun havde slæbt med sig derned.

Saa blev hun pludselig helt let i Sindet, for saa syntes hun, at hun forstod, det var Broderiet, hun skulde drukne og ikke sig selv.

Og da græd hun saadan af Glæde, at hun vaagnede ved det«. (298)

Stramajbroderiet, som repræsenterer ørkesløsheden, tomheden ved den borgerlige kvindes tilværelse forkastes, men det implicerer samtidig, at den økonomiske dynamik, som paralleliseringen mellem portnerkonens forklæder og stramajbroderiet gjorde til en årsagsforklaring, tabes. Derved bliver slutningsperspektivet, at den unge Hanne skal videreføre den ældres virke i et statisk småborgerligt familiebrug men med en moderne kvindebevidsthed en ahistorisk

utopi. Men utopier må jo altid trække på genkendelige oplevelser, og det interessante spørgsmål bliver derfor, hvad indholdet i utopien er?

Det centrale er her, at symbolerne omkring kvindeligheden fastholdes, men konsekvent ændrer karakter, når de tolkes ud fra den splittede kvindelighed i det realhistoriske regi, og når de tolkes i skæret af en utopisk helhed. Denne omvendning får et fortættet udtryk i den gamle Hannes betagelse af den unges klædedragt fra Hamborg. I Hamborg har klæderne tydeligt haft den funktion at gøre hende séværdig, at gøre hende til et repræsentativt hustruemne for sin mand. Ved Hannes nysyn får disse klæder en helt anden betydning. Hun er, da hun ankommer fra Hamborg, klædt i overvejende røde farver i moderne snit, og specielt hendes rejseslør og den symbolik, som lægges ned over det, angiver denne omvendning:

»En Dag først i Maj, vakte et fremmed Kvindemenneske med et langt teglstensrødt Rejseslør om Hatten, stor Opsigt ude i fjordby. (. . .)

Midt i Sværmen af Torvefolkene, der med Kurve og Bylter paa Armene myldrede ud paa Perronen, blev døren til en andens Klasses Kupé stilfærdigt aabnet og en lille kvindelig Rejsende med et rødt Slør om Hovedet steg ud midt i Trængselen. (. . .)

Hun saae saa fremmed ud, syntes de, forresten ogsaa noget træt og forkommen; men hun havde jo nok ogsaa rejst langt. - Og saa dette her stor Rejseslør, der gik ned under Hagen og var bundet i en sløjfe ved det venstre Øre, det var et mærkeligt slør. Saadan brugte man ikke den Gang der paa Egnen. Naar Foraarsblæsten kom strygende nedover Perronen, viftede de alenlange Sløjfender ud om baade Hoved og Overkrop«. (258-59)

Ved ankomsten signalerer det røde slør en fremmedgjort og forblødende kvindelighed, en flænget mødomshinde, der flagrer som et løsevet og blodigt spor.

Ved mødet med bedstemoderen sker der en omtolkning af det hvileløst viftende slør med de målløse ender. Fremmedheden bliver ikke til noget, der afgrænser, men til noget, der er mærkeligt og fint, til noget der udvider og gør rigere. På samme måde som Thorvalds kvalifikationer betegnede et udvidet mulighedsfelt, hvor Marthavæsenet blev forenet med Mariavæsenet skyagtige mystik:

»Men næppe havde de faaet begyndt at røre ved Klæderne før Bedstemoderen brusede op i en tindrende Beundring af Hannes fine Tøj:

- Nej, da har jeg da aldrig set Mage, skal Kaaberne nu være paa saadan Facon. Nej, det var da det morsomste, hun længe havde set.

- Og Lommerne de skulde sidde dér foran og Skindkantning skulde der være hele Vejen rundt. Nej, sandelig om Hanne ved Højen har set noget saa skønt længe. - Og saa det store, røde, mærkelige Slør! Aa, det er da noget saa fint, saa fint, saa det er ikke til at udsige. - Se, hvor det kan vifte ud i Luften. Thi det

er jo formelig, som det var en Sky, der flagrede om« (287)

Den objektivering af kvindeligheden, som under de specifikke socioøkonomiske betingelser blev smadrende for Hanne i Hamborg, får således en kvalitativt anden drejning hér. Den afskrives ikke, tøjet beholder sin symbolfunktion, og det er ikke brugsværdien, der bestemmer dets betydning. Men objektiveringen får karakter af *selv*-udfoldelse, subjektet er nok blevet til et sé- værdigt objekt, men det er blevet til objekt for sig selv. Den abstrakt/følelsesmæssige udvikelse af jeg'ets selvspejlinger fastholdes som en kvalitet.

Men denne omvendning er betinget af, at de mandlige produktive seksuelle kræfter er behersket, stileret. På handlingsplanet fremtræder stiliseringen ved at mændene er døde, og slutningsvisionen opviser et kvindefællesskab, der gør det årlige besøg på de døde mænds grave til en *festdag*. Mændene fejres, graden af kærlighed udtrykkes rituelt gennem de blomster, som Hanne har tiltænkt hver af de tre mænd, henholdsvis en fuksia, en pelargonie og en rød rose. Men den løsrevne dynamik er stoppet, mændene ligger alle døde i deres grave, og de seksuelle kræfter er omtolket og indordnet i en kvindelig kult.

For det er et kvindefællesskab, hvor kvinderne ikke bare bekræftes som moderlige væsener, men som seksuelle væsener. Hvor driftens skønhed og selvopfyldelighed signaleres ved æstetiseringen omkring kvindernes udseende, der har værdi i sig selv, fordi den rummer sin egen selvbekræftelse:

»Jo, der var god Plan og Orden i det altsammen og ved Ellevetiden rullede Hanne ud af Porten, siddende midt i et Vognlæs unge Piger. »Hanne i Hamborg«, der helt uvilkaarligt først havde klædt sig paa i dæmpede Farver, var hurtigt blevet beordret til at tage en anden Kjole paa. Rigtig lyst Sommertøj skulde det være, og det store, mærkelige røde Slør skulde hun tage om Hovedet. Hun maatte ogsaa værs'go tage sin røde parasol med, vilde hun ikke selv slaa den op, saa kunde Lise faa den. Bedstemoderen syntes nu det saae saa farlig fint ud, saadan paa en Vogn, og naar man nu kørte ned igennem Byen. - Aa, det skulde sandelig nok blive saa skønt et Læs, hun kom med, saa de kom rendende til Vinduerne allesammen, ihvor det kørte frem«. (301)

Gennem omdømmet spejles denne køretur med den fyldte kvindevogn som et glimt af en sansemættet, farverig verden, der i fortællingen antager karakter af et matriarkalsk modbillede til den gamle hedenske forståelse af solvognens himmelflugt som den mandlige guds bane. En omfortolkning til en kvindelig kærlighedsbevægelse, hvor blodsløret ikke mere signalerer rifter og smerte, men bevægelighed og liv:

»Men Tilskuerne nøjedes ikke med at kigge i Vinduerne, de stod langs Vejen, ved Havelaagerne og ved Husgavlene.

Og der var en Hilsen og Vinken til Læsset, ihvor det kørte frem.

- Sikken et Vejr, du har faaet Hanne, - raabte de efter dem.

- Hvem der bare kunde have kommen med! -

- Javist, kommen ud at køre med saadan et helt Læs af unge Piger.
- Jo, det kunde Hanne sandelig godt forstaa, der var flere end hende der kunde have Lyst til. (. .)

Saadan drog de ud af Sødalen, kørte frem under Spøg og skæmt, mens Solen skinnede, Lærkerne sang, Kløveren duftede og Insekterne summede og snurrede omkring Vognen. (. .)

«Og de kørte videre i solskinnet». (301-302)

Denne slutningsvision, som er bygget på utopien om en alternativ kvindekultur, går også helt ned i detaljerne uden om eller bag om ryggen af pengeøkonomien:

»Til sidst skulde de jo saa ind paa Kroen hernede i Sødalen for at aflevere Vognen. Og hvis saa Kromanden ingen Leje vilde tage af den, saa syntes Hanne, de skulde spise Aftensmaden hos ham. (. .) Men vilde han han tage imod Betaling for vognen, saa syntes hun godt, de kunde nøjes med at tage en Kop Kaffe hos ham og saa spise til Aften herhjemme-paa Gaarden«. (300)

Utopien forudsætter således en lukning om sig selv, en selvtilstrækkelighed, som underbygger dens karakter af myte.

Utopi - forlæsning

Når modbilledet forbliver en utopi skyldes det først og fremmest de dementrende betydningsstrukturer, som *også* er indeholdt i Hanne, men som udfoldes uden for hendes skikkelse. Men det skyldes også fortælleteknikken, der bevirker, at teksten hele tiden forholder sig distancerende og tvetydigt til sit eget udsagn. Jeg angav indledningsvis, at Hanne overalt er fremstillet gennem en spejling. Derved holdes teksten aldrig fast på det udsagte, ironien rammer omdømmets forkortede forståelse, eller fascinationen tillægges den unge Hanne. Teksten er således i stadig dialog med sig selv og har egentlig lige så lidt fat i, hvem Hanne er, som befolkningen. Og ironien rammer også tekstens egen fascination af den foranderlige uforanderlighed. - Ved at placere Hanne »ved Højen« ironiserer Bregendahl over sin egen myte. Hun placerer hende ikke *i* højen, Hanne rummer elementer af en *konkret* utopi, der trækker både på Marie Bregendahls samtidige kvindelængsler og på barndommens sammenfald mellem hjem og arbejde, sanselighed og produktivitet - men *ved* højen, med ét ben i drømmen og ét i virkeligheden. Hendes elverkunster udøves ikke fremmedgørende over for socialiteten, tværtimod fastholdes de folk, der tager til kirke, i en timelig omsorg, der gør dem i stand til at udfolde deres religiøse længsler samfundsmæssigt fungibelt, kanalisere behovene, så de ikke bliver destruktive. Som provsten udtrykker det, »fra hendes »Kro« kom der aldrig fulde Folk« (254).

Man kan så spørge, hvilken funktion har utopien inden for det samlede ud-

sagn - eller - hvem er egentlig hovedpersonen i denne fortælling? - Nu er det jo ikke tilfældigt, at begge de agerende kvinder hedder Hanne, og selv om jeg anførte, at dynamikken sætter sig igennem i den unge Hanne, må den måde fortællingen lader den historiske kraft erfares på, inddrages som betydningsfuld. Kompositorisk beskrives processerne i den unge Hanne netop gennem to tilstande, der henholdsvis kan karakteriseres som død og genfødsel. Det kronologisk oplevede opsamles gennem flash-back, og de to processer får derved karakter af en omverdens- og selvstrukturering, der resulterer i henholdsvis erfaringsblokering og en erfaringsbearbejdelse. Denne kompositoriske teknik tilføjer således en anden dimension end den, der kan fremanalyseres gennem de immanente strukturer. Erfaringsbearbejdelsen udelukker nemlig ikke erfaringsblokeringen men har tværtimod denne som sin forudsætning for bevægelse. Genfødselsprocessen i bedstemoderens stue, hvor den unge Hanne genkalder sig bedstemoderens liv i dets cykliske sammenhæng med, hvad der var, er og bliver, bliver således en dimension i Hannes samlede bevidsthed på samme måde som den unge Hannes forløb underlejrte bedstemoderens væsen. Og fastholdelsen af *begge* erfaringer, fremmedgørelsen og jeg-insisteringen glider sammen i en forløsende, fælles gråd, der *forener* de to Hanne'r:

»Lidt efter sad de to Hanner deromme ved Højen med hinanden om Livet og græd Kind ved Kind.

De græd for den stakkels Thomas Peter, som ingen Ting vilde lykkes for, og som de ikke vidste, hvordan de skulde hjælpe, de græd for sig selv og for al den Sorrig som i Verden var til«. (298)

Modbilledet bliver derved ikke insisterende men forsonende. Det aftenet et kvindefællesskab, der momentvis kan forsoner de smerter, som den unge Hannes forløb i skærende grad viste i princippet var uforsonlige. Derved fastholder teksten smerten samtidig med at behovet for helhed - behovet for at blive et subjekt - er udsagnets inderste nerve. Ved denne teknik, at Hanne'rne spejler sig i hinanden og bliver til ét mangfoldigt subjekt, fastholdes også det positive ved de socialpsykologiske ændringer og potentielle historiske muligheder, der har gjort individet i stand til at se sig selv objektivt. At kunne se sig selv udefra, at kunne overskue, hvem man er, og hvordan man ser ud, samtidig med at dette indeholder mulighed for en ændring, så der bliver sammenfald mellem hvem man vil være, og hvem man er. - Man kan videre sige, at selve den kunstneriske proces i denne fortælling er et forsøg på at fremskrive de muligheder for en forsoning, der ikke blokerer men åbner for forandring. De kunstneriske brudflader eksisterer side om side med gråden, så gråden bliver bevægende. Denne fremskrivning trækker på vidt forskellige erfaringer fra en kvindelig produktiv-verden, den gamle bondefamilies stoflige konkrete kommunikationssammenhæng og den ny kvindeligheds følelsesbetonede grænsesprængende forventninger - der forenes i Hannes utopiske skikkelse.

Moderskabet

Ved de genkommende forlokkelsesmønstre registrerer Marie Bregendahls forfatterskab de omkostninger, som opbruddet fra det agrare småborgerskab medførte for den kvindelige orienteringsevne og omverdensbeherskelse. Den måde spaltningen mellem kvinden som kalkulerende offentligt individ og følelsesorienteret forventende individ omgås i denne fortælling, ser jeg som et radikalt utopisk forsøg på at fremskrive et modbillede til det øvrige forfatterskabs kvinde billeder, omend det et præget af regressive træk.

Som analysen skulle have påvist, er utopiens indhold i den gamle Hannes skikkelse en logisk følge af den dualisme mellem kvindeligt og mandligt, som strukturerer fortællingen både på det økonomiske og seksuelle plan. Hannes manglende 4. giftermål er således ikke bare et udtryk for, at hun følger skik og brug, men er en konsekvens af, at der inden for den bipolaritet, som fortællingen opererer med, ikke findes noget uden for dette tre-tal, som fader/mand/søn - funktionerne tegner. Utopien må derfor trække på oplevelser, der unddrager sig den abstrakte lineære mandskronologi, oplevelser som hentes fra et kvindefællesskab, hvor dødsdimensionen ved forandringens lov har fået en anden kvalitet.

Når man skal nærme sig en forklaring på, hvorfor den tabte omverdens- og selvorientering søges helet gennem et modbillede af denne art, må man have fat i de steder, hvor teksten fascineres dybest, de tekstelementer, der aktiverer de stærkeste psykiske energier.

Det interessante er nemlig, at de stærkeste følelsesmæssige undertoner i fortællingen ikke lejr sig om et elskovsforhold mellem ligeværdige partnere - den uendelige lykkefølelse og den smertelige sorg udløses gennem skildringen af forhold, hvor manden er fikseret i en *barne*-position. Dette træk modsvares af, at den gamle Hanne intetsteds er *vist* i en biologisk moderfunktion, hvor hun som den voksne indgår i en ansvarlig opdragelsesproces med det formål at *selvstændiggøre* barnet til subjekt - til individ i sig selv. De steder, hvor Hannes biologiske moderfunktion vises, er hun betegnende nok i et modsætningsforhold til de voksne døtre, da hun indleder forholdet til den infantilt tegnede Thorvald. Og tilsvarende er kvindefællesskabet mellem de to Hanne'r ikke et mor/datterforhold. Der er sprunget et led over, den unge Hanne kommer til hende som voksen kvinde, som en søster - som en gentagende spejling af Hanne selv. På samme måde kan fortællingens fascination af det personlige herskab/tyendeforhold ses som en fiksering på et dominans-forhold - omend fyldt af varme og tillid - hvor tyendet placeres i en umyndig barneposition over for madmoderen, og den oplagte kapitalismekritik over for lønarbejdet trækker således *også* på psykiske energier af en anden art end en småborgerlig klassebevidsthed.

De psykiske energier, der stråler ud fra disse fascinationsfelter har karakter af

en driftsbesættelse, som på den ene side er selvudslettende, så subjektet - og teksten - mister en identitetsskabende struktur. I forholdet til Thorvald formes Hannes behov fuldstændigt efter hans behov for uld og linned og blødhed (jf. cit. s. 92). Men samtidigt ligger der en dobbeltbetydning i Hannes fine spind til hans sokker - hun »spinder« elskerens ind i sig selv, omklammer ham, hvad der tekstligt fremtræder som den totale mangel på interesse for hans egenindividualitet. I logisk forlængelse heraf lader teksten ham da også dø efter ni måneders ægteskab, hvor han indkaldes til krigen. Symbolsk kan dette træk opfattes som en fødsel, hvor barnet afskrives i det øjeblik, det skal forholde sig til socialiteten, som her tolkes ud fra en mandlig kristematik. - På samme måde aktiveres Hannes moderfølelser netop over for den søn, som ikke kan klare socialiteten, som aldrig bliver voksen under de betingelser, som de socialt satte rammer udspecificerer.

Fikseringen på denne utydelige infantile mandstype, og de stærke libidinøse rørelser, som denne mor/søn-relation aktiverer gør teksten til mere end en Marie Bregendahl-tekst. Den indgår ved dette træk i en generel kvindelig forståelse af krigen og udviklingen i kvindesituationen, hvor fornægtelsen af genitaliteten og omvendt en udvikling af matriarkalske visioner bliver typiske udveje fra det kvindelige dilemma²¹. Men disse filosofiske og litterære løsningsmodeller, som bliver mere og mere udbredte i løbet af mellemkrigstiden for at kulminere i 30'erne, udtrykker altså en begyndende ændring af den psykiske økonomi i kvindeunderbevidstheden.

Kærligheden mellem den ligeværdige mand og kvinde var på dette tidspunkt en internaliseret forestilling hos de kvinder, det blev ramt af opruddet og strukturændringerne i det agrare småborgerskab, og blev senere en udbredt bevidsthedsmæssig kraft blandt de kvinder, der i 20'erne og 30'erne blev integreret i de lønarbejdende befolkningslag i byerne. Men kernefamilien, hvorigennem disse behov skulle kanaliseres, var en dårlig ramme for udfoldelsen af de følelsesmæssige kræfter, som var blevet frigjort med afviklingen af det bundne arbejds- og kropsfællesskab i bondefamilien. Med tabet af sanseligheden i hverdagen, tabet af sammenhæng mellem oplevelse og erfaring, blev længselen efter intensitet i de huller og brud, hvor en oplevelse aftegnede sig, stærkere. - Den infantile mand - sammenglidningen mellem elskerens og barnet - er et fænomen, der modsvarer kernefamiliens mangel på intensitet i hverdagslivets kærlighed og moderskab. Alle de libidinøse rørelser samles i et mytologiseret billede af moderskabet, hvor manden gøres til en forlængelse af én selv som en kompensati-on for det jeg-tab, som individueringsprocessen på den ene side og tabet af et sammenhængende verdensbillede på den anden side må have medført²².

De svage mænd - de utydelige kærlighedsobjekter - er således genkommende elskerskikkelser i store dele af den kvindelige hjemstavns litteratur²³, og tilsvarende bliver det senere et bredt fænomen i mellemkrigstidens socialrealistiske

kvindelitteratur²⁴. Socialpsykologisk må de selvtilstrækkelige kvindeskikkelser, de matriarkalske visioner og fikseringen på moderskabet i den her forståede forstand ses som et træk, der modsvarer det socialt betingede psykiske tab af evnen til at rette den kvindelige drift mod mandens/elskerens subjektivitet. - Omend de kvindelige forfattere fra denne periode er få i forhold til gruppen af bondekvinder, som ikke skrev - og som ikke udadtil satte sig i yderpositioner - kan analysen af disse ekstremers værker sige os noget om, hvad der i bredere lag foregik under overfalden, og som først på et senere tidspunkt fik socialt registrerbare konsekvenser!

Noter:

1. Se f.eks.: Martin Zerlang: *Bøndernes klassekamp i Danmark*, Medusa 1976. Projektet: *Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920*, red. Povl Schmidt/Jørgen Gleerup, Odense 1976.
2. *Familie, hushold og produktion*, red. Orvar Löfgren, IEF 1974, s.62.
3. Kjeld Philip: *Staten og fattigdommen*, Kbh. 1965.
4. Bodil K. Hansen: *Kvinden, højskolen og landbosamfundet*, duplikat 1978.
5. Bodil K. Hansen: *Skolen i landbosamfundet ca. 1880-1900*, Landbohistorisk Selskab, 1977.
6. Lars Lönnroth: »Frihed for Loke saavel som for Thor« - den nordiska mytologin som politisk redskab i grundtvigiansk bonde- og folkehøgskolemiljø, duplikat 1978.
7. Ibid.
8. *Familie, hushold og produktio*, red. Orvar Löfgren, IEF 1974, s.63 ff.
9. Marie-Louise Svane: *Omkring den grundtvigianske familie. eller et forsøg på at skrive »dagliglivets historie«*, - i: *Historievitenskap* nr.16, 1978,
10. Bodil K. Hansen: *Kvinden, højskolen og landbosamfundet*, duplikat 1978.
11. Bl.a. Bolette Sørensen (pseud. Hans Hede), Helene Strange, Nicoline Kirkegaard, Marie Bregendahl og Hansigne Lorenzen. (pseud. Sven Tange).
12. Marian Christiansen: *En karakteristik af middelstandskvindens uddannelses- og beskæftigelsesmuligheder i Danmark 1830-1866*, afløsningsopgave ved historie, 1973.
13. Inger-Lise Hjort-Vetlesen: *Forlokkelse og familie, Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920*, Odense 1977.
14. I: *Tre gamle Kvinder/Billeder af Sødalsfolkene* Liv 1918.
15. Begrebet er brugt i Sven Møller Kristensen: *Den store generation*, Gyldendal 1974, s.126.
16. Alle citaterne er taget fra: *Sødalsfolkene II*, Gyldendal 1948.
17. Fortællingen antyder s.253, at Hanne er påvirket af grundtvigianismen.
18. En udfoldet diskussion af Martha/Maria- problematikken findes i Inger-Lise Hjort-Vetlesen: *Forlokkelse og familie, Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920*, Odense 1977, s.20 ff.
19. *Familie hushold og produktion*, red. Orvar Löfgren, IEF 1974, s.28.
20. En diskussion af dette begreb findes i: Sigmund Freud: *Nye forelæsninger til indføring i psykoanalysen*, Reitzel 1965, s.91 ff.
21. Repræsentanter for denne holdning er bl.a. Gyrthe Lemche i Danmark, Elin Wägner i Sverige og Sigrid Undset i Norge.

22. For en yderligere diskussion af dette tema se: Inger-Lise Hjordt-Vetlesen: *Moderskabet - det uforløste modbillede i 30'ernes kvindelitteratur*, i: *Litteratursociologiske essays*, red. John Chr. Jørgensen/Carl Erik Bay, udkommer foråret 1979.
23. Det gælder f.eks. Helene Strange: *Priergaardsslægten I-II*, 1922-23. Nicoline Kirkegaard: *Selvejrbondens Datter*, 1905. Hansigne Lorenzen: *Der kæmper et Folk*, 1905. Bolette Sørensen: *Maren i Kærgaarden*, 1904. Marie Bregendahl: *Holger Hauge og hans Hustru*, 1934-35.
24. Det gælder f.eks. Olga Eggert: *Erotik*, 1932. Gyrithe Lemche: *Vuggen gaar*, 1935. Karin Michaëlis: *Justine*, 1931. Agnes Henningsen: *Det rigtige Meneske*, 1938.